

Радоје Пајовић

ЛИКВИДАЦИЈА ЦРНОГОРСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ВОЂСТВА У ОСТРОГУ ОКТОБРА 1943. ГОДИНЕ С ОСВРТОМ НА СТАЊЕ У ЧЕТНИЧКОМ ПОКРЕТУ У ЦРНОЈ ГОРИ ПОСЛИЈЕ БИТКЕ НА НЕРЕТВИ

Ово питање је већ било предмет обраде. Поред неколико новинских и публицистичких написа, о њему су објављена и два значајнија прилога.¹ Оба прилога третирају ово питање претежно с војног аспекта, а писана су на основу докумената партизанске провенијенције.

Важно свједочанство о овом питању представља сјећање Пунише Перовића, једног од судионика у том догађају.²

Архивска грађа четничког поријекла омогућава да се баци више свјетла на овај догађај, који је имао несумњивог утицаја на даљи развитак народноослободилачког покрета и коначну судбину четничке организације у Црној Гори.

Биће од интереса да се на овом мјесту позабавимо стањем у четничком покрету и улогом Баја Станишића и Блажа Ђукановића у догађајима који су претходили њиховој ликвидацији у Острогу (18. X 1943. године).

О стању у четничком покрету послје пораза на Неретви у прољеће 1943. године

Четничка организација Драже Михаиловића у Црној Гори од своје појаве, крајем 1941. године (Лашић и Ђуришић), односно

¹ Перо Раичевић, *Напад на Манастир Острог у октобру 1943. године*, *Војноисторијски гласник* (даље: ВИГ), бр. 3, 1950, 36—47; Нико Јовићевић у књизи *Од пете офанзиве до слободе*, Београд 1955, овом питању посвећује једно поглавље под насловом *Ликвидација четничког штаба у Острогу* (стр. 91—99).

² Перовићево сјећање забиљежио је Владимир Дедијер, *Дневник II*, Београд 1946, 560—565. Перовић је послје рата своје сјећање дијелом допунио подацима из Архиве штаба Зетског четничког одреда, која је октобра 1943. заплијењена у Острогу (Пуниша Перовић, *Како су завршила два највећа црногорска издајника, Стварање, Цетиње*, бр. 4—5, 1947, 185—200; *Исти, Издаја се плаћа, Записи о борбама из народноослободилачког рата*, Београд 1950, 201—217).

фебруара 1942 (Станишић), налази се у сталном успону до јуна 1942. године, заправо до повлачења партизанских снага из Црне Горе. У другој половини 1942. године четничка организација приступа организационом оређивању и учвршћивању и, најзад, дефинитивном регулисању односа са окупатором. У споразуму са италијанским гувернером (24. VII 1942. године) на територији Црне Горе формирана су три летећа одреда, од којих је један формиран од црногорских националиста тзв. зеленаша, под командом бившег официра краља Николе Крста Поповића. Два одреда су била четничка, и то: Зетски четнички одред, под командом Баја Станишића, и Лимско-санџачки четнички одред, под командом Павла Ђуришића. Споразум у име квислиншких снага потписао је Блажо Ђукановић.³

Бајо Станишић, пуковник југословенске војске, у тринаестојулском устанку био је члан Привремене врховне команде националноослободилачких трупа Црне Горе, Боке и Санџака. Крајем 1941. године повукао се у илегалство.

Четничка Врховна команда рано се заинтересовала за пуковника Станишића, желећи да му, са групом других официра, повјери организовање четничког покрета у Црној Гори. Већ јуна 1941. године Врховна команда је послала у Црну Гору Војислава Лукачевића са задатком да повеже извјесне официре, као ђенералштабног мајора Ђорђија Лашића, пјешадијског мајора Миличка Јанковића⁴ и пуковника Баја Станишића и да им пренесе директиве и упутства за организовање четничких одреда. Лукачевић је дошао у Црну Гору, али је у међувремену избио тринаестојулски устанак, па се морао вратити необављена посла.⁵ У августу 1941. године учињен је нови покушај да се ухвати веза са Станишићем, овога пута преко подофицира Милована Недељковића, али опет без резултата.⁶ Најзад, у децембру 1941. Врховна команда је ухватила везу са Станишићем.⁷ У јануару 1942. године Станишић је приступио стварању четничке организације у Павковићима и Вражегрмцима, а 11. фебруара 1942. коначно је јавно иступио против народноослободилачког покрета и прогла-

³ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (даље: Зборник НОР), том III, књ. 4, док. 219).

⁴ Јанковић је учествовао у тринаестојулском устанку. 11. септембра 1941. Италијани су га заробили на планини Баљу са још три герилца и стријељали у Андријевици 14. септембра 1941, као припадника народноослободилачког покрета.

⁵ Републички секретаријат за унутрашње послове у Титограду (даље: РСУП-Т), Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 20. марта 1945.

⁶ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, Београд 1960, 442.

⁷ Народна борба, орган ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, бр. 4, 15. III 1942).

сио се командантом „Народне ослободилачке војске Црне Горе и Херцеговине“.⁸ Приликом формирања летећих одреда (јула 1942) Станишић је постао командант Зетског четничког летећег одреда.

Блажо Ђукановић, генерал у пензији и последњи бан Зетске бановине (од 27. марта до 17. априла 1941), у почетку италијанске окупације држао се по страни. О његовом даљем држању немамо потпунијих података све до 7. марта 1942, када се дефинитивно одлучио за борбу против народноослободилачког покрета. На збору активних и резервних официра на Цетињу, 9. марта 1942, Ђукановић је изабран за команданта свих квислиншких снага, а приликом формирања Главног националног одбора постао је његов председник.

Ускоро по успостављању власти у четничком покрету, као и у квислиншком табору уопште, почињу да се јављају и прве кризе. Прве несугласице у квислиншком табору јављају се због противурјечности између четничког и црногорског сепаратистичког покрета, које су пријетиле да се претворе и у оружан сукоб.

Четници су терором, лажном пропагандом и другим средствима успјели да један дио народних маса, за извјесно вријеме, одвоје од народноослободилачког покрета и да га вежу за себе. Међутим, четничка власт и терор који су спроводили над припадницима и присталицама народноослободилачког покрета и уопште над народом, и њихова отворена сарадња и братимљење са окупатором, допринијели су да народне масе сагледају политику четничког покрета и да је временом одбаце. Разумљиво је да су партијске организације и групе партизана, позадинаца, које су се ангажовале на разголићавању четничке тактике, одиграле у томе значајну улогу.

Поход на Неретву и сама битка на Неретви знатно су потенцирали, заправо изазвали експлозију античетничког расположења народних маса. О томе увјерљиво говори више четничких извјештаја, од којих ћемо неке дјелимично цитирати. Тако нпр.: помоћник команданта Зетског летећег одреда писао је 4. фебруара 1943. Бају Станишићу: „Имам обавјештења, а и лично сам констатовао, да у последње време влада велико незадовољство у народу...“⁹ Станишићев сарадник Богдан Павићевић писао је 6. марта 1943. своме команданту: „... у народу се шире свакојаке вести... што је најглавније губимо престиж и повјерење народа“.¹⁰ Инспектор жандармерије из Подгорице обавијестио је

⁸ Архив Историјског института СР Црне Горе у Титограду (даље: АИИ), IX 1а—165 (42), Релација Вражержмског националног батаљона; Исто, IX 1а—93 (42), Релација Павковићког националног батаљона; Зборник НОР, III, 4, док. 193, Проглас Баја Станишића од 11. II 1942.

⁹ Архив Војноисторијског института у Београду (даље: АВИИ), Четничка архива, ЦГ — В — 141, Извјештај Бошка Павића Бају Станишићу.

¹⁰ Исто, ЦГ — В — 345.

20. марта 1943. Станишића: „Одмах по Вашем одласку дали су се деструктивни елементи на посао.

Још нисте изашли из граница Гувернерства (Црне Горе — прим. Р. П.) а већ су племена поплављена извјештајима какви се ни у сну не могу сањати...“

Курири са свих станица, из племена са разних страна, већ сутрадан донеше истоветне извештаје: „Нагла промена у народу“,¹¹ а 6. априла 1943. писао је Блажо Ђукановић из Нижшића Ђорђију Лашићу: „Овдје све ври...“¹²

То све показује да четнички покрет у Црној Гори, и поред прилично бројних снага, није ухватио чвршћег коријена у народу.

Црногорске четничке јединице у бици на Неретви, као ни послје ње, нијесу показивале одушевљење за борбу и непрекидно су трпјеле поразе од јединица НОВЈ (Дрежница, Јабланица, Главатичево, Кљуне, Гацко, Пива, Јаворак, Копиле односно Биоче). Дезертерство и бјежање са положаја било је масовно. Ни четнички пријеки судови нијесу могли ништа да помогну. Покушај са прикупљањем добровољаца као помоћ четницима на Неретви пропао је. Ни мобилизација нових четничких снага није могла да поправи стање.

Послије битке на Неретви четнички покрет је запао у тако тешку кризу из које се никад више није могао извући.

За неуспјехе на Неретви четничко руководство је окривило Баја Станишића и његове најближе сараднике. То је најзад довело и до Станишићевог смјењивања. Међутим, ни то није могло да поправи ствари. Послије Станишићевог смјењивања дошло је до конфузије у четничком командовању (такво стање Блажо Ђукановић је чак назвао комедијом). Станишића је на положају команданта Зетског четничког одреда замијенио мајор Гојнић, а команду над свим јединицама преузео је Лашић. Крајем априла Ђукановић је био присиљен да поново „привремено“ преуреди командовање и реорганизује свој штаб, у који је наименовао неколико људи из Станишићевог штаба. Ђукановић је Станишића поново вратио на положај команданта Зетског четничког одреда, Гојнића је поставио за свог замјеника а Лашића за начелника штаба Главне команде.¹³ Ђукановић је предузимао и низ других мјера, али све то није могло да поправи ситуацију.

За вријеме четничког похода на Неретву партијске организације и партизанске групе појачале су своју активност и у војничком и у политичком погледу. Послије битке на Неретви и наступања Главне оперативне групе дивизија НОВЈ ка грани-

¹¹ Документи о издајству Драже Михаиловића, Београд 1945, док. 74.

¹² АИИ, Нерегистровано.

¹³ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 468/1, Наредба Блажа Ђукановића од 29. IV 1943.

цама Црне Горе и Санџака, активност народноослободилачког покрета у Црној Гори још више је појачана. Покрајински комитет КПЈ издао је директиву партијским организацијама и партизанским групама да искористе услове који су створени четничким поразом на Неретви, да се међусобно повежу, изврше мобилизацију присталица народноослободилачког покрета, створе партизанске јединице и отпочну са извођењем оружаних акција.¹⁴ ПК КПЈ је ухватио везу са штабовима Друге и Треће дивизије НОВЈ, што је омогућило координацију снага народноослободилачког покрета у Црној Гори са Главном оперативном групом. Штабови Друге и Треће дивизије су упутили прогласе црногорском народу у којима позивају заведене четнике да напусте четничке јединице и да се прикључе јединицама НОВ и ПОЈ.¹⁵ Све је то дало подстицај развоју народноослободилачког покрета. Приступило се формирању партизанских чета и батаљона готово у свим крајевима. Од партизана (позадинских радника) са подручја подгоричког и даниловградског среза формирана су у марту два партизанска батаљона (са укупно око 150 бораца). У беранском и андријевичком срезу формирана су такође два батаљона, који су затим обједињени у Васојевићки (Беранско-андријевички) ударни батаљон, док су у другим крајевима претежно формиране чете. Ове јединице изводиле су оружане и диверзантске акције против окупатора и четника, а са народним масама успоставиле су тјешњи контакт. Све је то, разумије се, поткопавало темеље четничкој организацији.

У бојевима на Јаворку (1/2. маја), Копилу (13. маја), односно Биочу (15/16. маја) и акцијом партизанских јединица у позадини, четничке јединице су биле потпуно разбијене. Послије тога Зетски четнички одред је расформиран, а његови припадници су се разишли својим кућама.¹⁶

Послије повлачења Главне оперативне групе дивизија НОВЈ из Црне Горе четници дјелимично успијевају да се приберу. Италијанске окупационе власти су одлучиле да се изврши реорганизација четничких јединица, али да се ограничи само на три среза: подгорички, даниловградски и никшићки. Нове четничке јединице требало је формирати на племенској основи. Њима је стављено у задатак у првом реду да чувају комуникације и обезбјеђују саобраћај.¹⁷ Бајо Станишић је предузео мјере да спроведе

¹⁴ Зборник НОР, III, 5, док. 1, Писмо Оперативног штаба НОПО за Црну Гору и Боку).

¹⁵ Исто, док. 2. и 3.

¹⁶ Документи о издајству ДМ, док. 76, Наредба Блажа Ђукановића бр. 382 за 16. V 1943; Исто, док. 77, Наредба Баја Станишића бр. 354 од 20. V 1943.

¹⁷ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 468, Наредба Блажа Ђукановића бр. 385 од 20. V 1943.

нову организацију. Он је за 16. мај заказао збор на Јеленку, на којему је од четника бившег Зетског летећег одреда са подручја даниловградског среза требало формирати даниловградски летећи одред. Међутим, овај покушај је пропао због слабог одзива.¹⁸ Неколико дана касније Станишић је издао нову наредбу да се формирају два летећа батаљона и то од четника из Петрушиновића, Павковића и Вражегрмаца у Мосорима (Павковићи), а од четника из других мјеста у Мартинићима. Станишић је позвао „све истинске и поуздане националне борце“, без обзира на то да ли су припадали Зетском летећем одреду или националним батаљонима милиције, да ступе у ове батаљоне, обавјештавајући их да ће им мјесечна примања у новцу и храни бити обезбијеђена у истом износу који су раније имали припадници Зетског летећег одреда.¹⁹ Четничка организација је у даниловградском срезу стајала нешто боље него у подгоричком и никшићком. Због тога је Станишић и покушао реорганизацију баш у овом срезу. Међутим, и поред свих обећања и наредаба са реорганизацијом је ишло доста тешко.

Ситуација на савезничким фронтovima, а посебно на фронту у Африци, утицала је да Нијемци и Италијани битно промијене своје односе према четницима. То је довело до тога да су Нијемци (Прва брдска дивизија), уочи битке на Сутјесци, разоружали у Колашину (14. маја 1943) Лимско-санџачки четнички одред, а његов штаб и једну групу официра на челу са командантом одреда Павлом Ђуришићем, интернирали су.²⁰ Италијани су са промјеном односа према четницима нешто више оклијевали, јер су дотле са њима рачунали као са својом помоћном војском, али под утицајем развоја ситуације и њемачког притиска били су принуђени да и они слично поступе. Италијанске окупационе власти у Црној Гори приступиле су разоружању припадника четничке организације који су били у њиховом домаћају, а нијесу били обухваћени новоформираним летећим одредом. Командант пјешадијске дивизије Ферара на основу овлашћења које је добио од гувернера Алесандра Пирџија Биролија (Alessandro Pirzio Birelli), наредио је 10. јуна припадницима свих оружаних квислиншких формација на подручју шавничког, никшићког и даниловградског среза (подручја на којима је била дислоцирана дивизија Ферара), са изузетком 2, 3. и 4. батаљона Крста Поповића, летећег одреда Баја Станишића и припадника среске црногорске

¹⁸ Документи о издајству ДМ, док. 77, Наређење Баја Станишића од 20. V 1943. године).

¹⁹ Исто.

²⁰ В. о томе опширније наш чланак *Политичке прилике у Црној Гори у вријеме капитулације Италије 1943. године*, ЈИЧ, Београд, 1962, бр. 1, 47).

полиције, да предају оружје италијанским војним властима.²¹ Оружане формације Крста Поповића су смањене. Три батаљона (1, 2. и 4) су разоружани, да би затим били поново формирани, али са ограниченом јачином (од 200 људи), уз гаранцију да се „у будућности неће заузимати никаквом политиком“.²²

Наредба о разоружању изненадила је четнике и унијела пометњу у њихове редове. Новоформирани летећи одред, којим је тада привремено командовао Јаков Јововић, у моменту обнародовања Наредбе о разоружању био је прилично малобројан (мањи него је некада имао 2. батаљон Зетског четничког одреда), па су Станишић и Јововић покушали да искористе ту прилику да упицу у одред што више четника, како би се избјегло њихово разоружање.²³ У томе се није много успјело, јер је, како је Станишић обавијестио Врховну команду, разоружан велики број „националних бораца, сем 800 пушака и мали број аутоматског оруђа у срезу даниловградском, које сам са тешком муком успио да задржим“.²⁴ Кад се узме у обзир да су се раније под Станишићевом командом налазила четири „национална“ одреда и Зетски четнички одред, што је износило преко 5.000 људи, онда је очигледно да је број разоружаних четника био велики.

Средином јуна знатан број четничких официра и истакнутих функционера је ухапшен и интерниран.

Заокрет италијанске политике према четницима појачао је у њиховим редовима пометњу, деморализацију и обезглављеност. О тадашњем стању доста говори Станишићево писмо од 6. августа 1943. године херцеговачком четничком војводи Милораду Поповићу, у којему пише: „Овамо је стање веома тешко . . . Похапшено је много мојих сарадника и просто немам с ким да радим. Никада један човјек није зажелио смрт као ја данас, јер увиђам пропаст народа, а не могу га спасити, јер ми сви и свако омета, а мало ко помаже“.²⁵

Промјена курса италијанске политике према четницима довела је, најзад, и до смјењивања тадашњег гувернера А. Пирција Бирوليја, који је приликом напуштања дужности наредио распуштање националних (четничких) одбора.²⁶

²¹ АИИ, IX 2—7 (43), Наредба команданта дивизије Ферара од 10. VI 1943.

²² Исто, IX 2—5 (43), Наредба команданта дивизије Перуђа бр. 01/4931 од 13. VI 1943. Крсту Поповићу.

²³ Исто, IX 1а — 70 (43), Наредба команде Бјелопавлићког одреда бр. 98, од 9. VI 1943. командантима Загарачког и Команског националног батаљона и предсједницима Загарачке и Команске општине.

²⁴ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 391, Извјештаји Баја Станишића од 16. VIII 1943. делегату Врховне команде.

²⁵ Исто, ЦГ — В — 390.

²⁶ АИИ, IX 2—8 (43), Проглас А. Пирција Бирوليја од 15. VII 1943.

У међувремену Дража Михаиловић је успоставио везу са организацијом у Црној Гори. Он је реорганизовао командовање и, очекујући да ће Италија током љета испасти из рата, наредио је да четнички команданти и јединице пређу у „илегалство“, а у пропаганди да истичу да су у отвореном сукобу и највећем непријатељству са окупатором.²⁷ То им је било потребно како би се руководству народноослободилачког покрета избио адут из руку да четници сарађују са окупатором. Послије тога дошло је, у кратком временском размаку, до два састанка између четничког вођства у Црној Гори (Ђукановића, Станишића и Лашића). Први састанак одржан је у Острогу (20. августа) а други у Лијевој Ријечи (29. августа). На састанку у Лијевој Ријечи одлучено је да се од Италијана захтијева да признају Ђукановића као главног команданта свих националних снага и да му се остави пуна слобода у одређивању старјешинског особља и спровођењу националне организације и да се сва наређења и захтјеви упућују преко њега, затим да окупатор одбаци зеленаше, да се из затвора концентрационих логора пусте одмах на слободу „национални прваци и сви исправни националисти“ и да се четничком вођству даде пуна слобода у раду и омогући борба против народноослободилачког покрета. Затим је одлучено да Станишић и Лашић до испуњења ових захтјева пређу у илегалство, а Ђукановић да пође код команданта италијанског корпуса у Подгорици и да га упозна са четничким ставом и захтјевима. Четнички захтјеви формулисани су у посебној резолуцији који су потписали Станишић и Лашић. У резолуцији се каже: „Једина је жеља националног покрета уништење комунизма у Црној Гори и у потпуној лојалности према окупатору (зашто смо и до сада у [свакој] прилици дали видног доказа) сачекати у миру и реду крај рата...

Ако италијанске окупаторске власти испуне ове оправдане захтјеве имаћемо најискренију сарадњу са окупатором и састати се са представницима окупаторске власти гдје год то буду жељели.

До испуњења горњих услова принуђени смо да останемо по страни и да сами водимо борбу противу комуниста, док ћемо према окупатору остати потпуно лојални, желећи да нам у овом раду не прави сметње“.²⁸

Послије састанка у Лијевој Ријечи Станишић је пошао за Острог, Лашић је остао на терену Васојевића, а Ђукановић је са четничким захтјевима пошао на преговоре са командантом армијског корпуса у Подгорици. Резултати преговора нијесу нам

²⁷ АВИИ, Четничка архива, Вк — В — 86, писмо Драже Михаиловића од 17. VII 1943. Борбију Лашићу.

²⁸ Исто, ЦГ — X — 352, Резолуција Станишића и Лашића од 30. VIII 1943.

познати. Међутим, они нијесу могли утицати на даље односе између италијанских окупационих власти и четника, јер свега недељу дана после састанка у Лијевој Ријеци Италија је капитулирала.

Политичке прилике после капитулације Италије

Капитулацијом Италије (8. IX 1943) народноослободилачка борба Југославије ушла је у завршну фазу. Све ратујуће снаге на територији Југославије биле су максимално заинтересоване за питање капитулације Италије, желећи да је што боље искористе.

После искрцавања савезника у Италији и пада Мусолинијева режима, очекивало се да ће Италијани повући своје трупе из Црне Горе. Због тога је Врховни штаб НОВ и ПОЈ наредио 4. августа Пеку Дапчевићу, команданту Друге народноослободилачке ударне дивизије, да одмах пошаље Пету црногорску бригаду у Црну Гору и да се изврши реорганизација Треће дивизије, која је претрпјела велике губитке на Сутјесци.²⁹ Врховни штаб је 5. септембра наредио да се изврше припреме за формирање корпуса НОВЈ, који би оперисао на подручју Црне Горе, Херцеговине и Санцака, а за команданта свих снага НОВЈ на овом подручју одредио је генерал-мајора Пека Дапчевића.³⁰ Истога дана Тито је обавијестио Дапчевића: „Приближавају се важни догађаји. Морате радити пуном паром да и Црна Гора буде спремна. Јавите то и Милутину“.³¹ Свега два дана после капитулације Италије формиран је други ударни корпус НОВЈ, чије су јединице ускоро кренуле у Црну Гору.

Уочи капитулације Италије у Црној Гори су се налазили Покрајински комитет КПЈ, партијске организације, један партизански батаљон у Васојевићима, један батаљон на терену Пипера и Бјелопавлића, два мања батаљона у никшићком срезу и неколико партизанских чета у другим крајевима.³² На подручју Санцака налазио се један партизански батаљон и неколико партизанских група, јачине око 150 бораца.³³ Приликом разматрања политичке ситуације, на састанку ПК КПЈ, који је одржан на планини Лукавици 17. августа, оцијењено је да ће Италија убрзо

²⁹ *Зборник НОР*, II, књ. 10, док. 60, Наредба врховног команданта НОВ и ПОЈ Тита од 4. VIII 1943.

³⁰ Исто, док. 113, Наређење врховног команданта НОВ и ПОЈ Тита, од 5. IX 1943.

³¹ Исто.

³² Архив Института за историју радничког покрета у Београду (даље: АИРП), бр. 4870/IV 1—37 (44), Р. бр. 2, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 1. I 1944. Централном комитету КПЈ.

³³ АИИ, IV 2а — 86 (43), Препис књиге депеша штаба Другог ударног корпуса, Депеша Пека Дапчевића од 7. IX 1943. Врховном штабу и Депеша Фериде од 12. IX 1943. Марку.

капитулирати, па је одлучено да партијске организације изврше припреме како би снаге НОП-а у том тренутку преузеле руководећу улогу.³⁴ Послије састанка на Лукавици, чланови ПК КПЈ пошли су у разне крајеве Црне Горе са задатком да пруже помоћ партијским организацијама на припремама за предстојеће догађаје.³⁵

Послије прокламације савезничке команде за Блиски исток да је Италија прихватила безусловну капитулацију, Покрајински комитет је одлучио да се једним писмом обрати командантима италијанских трупа у Никшићу, Подгорици, Цетињу, Беранама и Боки, у којем би се тражило да приђу НОВЈ, а уколико нијесу вољни да се боре против Нијемаца, да ратни материјал предају Народноослободилачкој војсци.³⁶ Писмо је потписао Иван Милутиновић у име Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и у својству члана Врховног штаба и члана Извршног одбора АВНОЈ-а.³⁷ У исто вријеме Покрајински комитет КПЈ, који је вршио и функције Главног штаба, издао је наредбу свим партизанским јединицама да ступају у вези са италијанским војницима ради придобијања на страну НОВЈ.³⁸ Партијске организације и партијски и војни руководиоци су одржали више зборова и конференција у циљу мобилизације народа у партизанске одреде.³⁹ Новонастала ситуација и активност снага народноослободилачког покрета покренуле су народне масе, које су почеле масовније да приступају народноослободилачком покрету. Партизанске снаге ослободиле су Жабљак, Шавник, Чevo, Тиват, Петровац, Улцињ и друга мања мјеста и разоружала дијелове италијанске дивизије „Тауриненсе“ на Гостиљу, код Никшића и на Чеву. Одмах по формирању Другог ударног корпуса, његове двије бригаде су кренуле у Црну Гору (Друга пролетерска у правцу Пљеваља, а Пета црногорска у правцу Бањана), а двије у другој половини: септембра (Друга далматинска и Четврта пролетерска). До средине октобра ове снаге су ослободиле Велимље, Грахово, Осјеченицу, Пљевља, Бијело Поље, Колашин, Матешево, Беране (Иванград), Андријевицу и друга мања мјеста.

³⁴ Исто, II 1—4 (43), Закључци проширеног састанка ПК КПЈ. Андрија Мугоша, *Повратак са Сутјеске у Црну Гору, Зборник сјећања Четрдесет година*, књ. 7, Београд, 1961, 401.

³⁵ Андрија Мугоша, н. д., 404.

³⁶ АИРП, бр. 18876/3—5 (43), Писмо ПК КПЈ од 10. IX 1943. Пеку Дапчевићу и Митру Бакићу.

³⁷ *Зборник НОР*, II, 10, док. 211, Писмо Ивана Милутиновића од 8. IX 1943. командантима италијанских трупа.

³⁸ АИИ, II 1—10 (43), Писмо ПК КПЈ од 10. IX 1943. Окружном комитету КПЈ Подгорица.

³⁹ АИРП, бр. 18876, 3—5 (43), Писмо ПК КПЈ од 10. IX 1943. Пеку и Митру.

Четници су још крајем 1942. почели да врше припреме за акцију у случају капитулације Италије. У четничкој Врховној команди је 6. децембра 1942. године завршен план за отварање тзв. „другог фронта“ у Југославији (за случај да Италија изађе из рата). Црна Гора, Херцеговина и Санџак су узети за базу у комбинацијама да се у нашој земљи буде отворио „други фронт“. За тај дан, одсудни моменат — како су четници обичавали да кажу, четници су планирали опсежне припреме, које су, поред осталог, предвиђале потпуно довршење организације четничког покрета, придобијање Италијана да спријече улазак Нијемаца у италијанску окупациону зону и, најзад, уништење такозваних унутрашњих непријатеља: снага народноослободилачког покрета, зеленаша — сепаратиста и муслимана. Четничка Врховна команда је до максимума ангажовала сва средства да што потпуније изврши припреме, али јој се планови нијесу могли остварити. Истина, четницима је у два-три наврата пошло за руком да униште многа муслиманска села и десетину хиљада муслиманског живља, али то је било све. У борбама против снага народноослободилачког покрета, гдје су се ангажовали као помоћне окупаторске трупе, четници су претрпјели пораз, а окупатор им није дозвољавао да униште црногорско федералистичко (зеленашко) вођство, које се у рату експонирало као сепаратистичко. У цјелини гледано, четничка организација је неспремна дочекала капитулацију Италије.

Однос Станишића и Италијана после капитулације Италије

Чим је сазнао за вијест о капитулацији Италије, Станишић је успоставио контакт са својим бившим савезницима. Циљ му је био да се од италијанских резерви снабдије оружјем и да Италијане приволи на сарадњу у борби против Нијемаца и народноослободилачког покрета. 9. септембра Станишић је овластио мајора Бошка Павића, адвоката Бојовића и Радосава Бошковића и Стева Јовићевића да у његово име преговарају са командом италијанских трупа у Никшићу.⁴⁰ 13. септембра Станишић је преко својих опуномоћеника успоставио контакт са командантом италијанске дивизије „Тауриненсе“ у Даниловграду. Станишићеви опуномоћеници су упознали команданта дивизије „Тауриненсе“ са четничким погледима, жељама и захтјевима како да сачувају од Нијемаца оружје, војску и храну. Станишић је италијанском команданту предложио да све резерве најхитније пребаце у Павковиће и Винаће. У писму италијанском команданту Станишић је писао: „Моји људи биће вам свестрано на расположењу, докле год то од њих будете захтевали, а приправан сам

⁴⁰ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — X — 354, Станишићево пуномоћје Павићу и др. од 9. IX 1943.

пружити Вам и војничку помоћ, ако вам ова буде требала, и узети у заштиту, како Вас тако и Ваше командно особље и војнике и сачувати за заједничку борбу, оружје, муницију, храну, возила, гориво и теглећу марву...

Верујте мојој речи, да се Вама и Вашим војницима неће и не може ништа догодити, што се неће догодити мени и мојим војницима“.⁴¹

Преговори са италијанским командантима допринијели су да два батаљона из дивизије „Тауриненсе“ пређу на страну четника. Неко вријеме код Станишића се налазио још један батаљон („Аоста“), али се после краћег времена придружио главнини дивизије, која се извлачила у правцу Црквица, а затим са дијеловима дивизије прешао на страну партизана. Преостала два батаљона смјестили су се један на терену Гостиља и Мартинића, у близини штаба Блажа Ђукановића, а други у планини изнад Острога, у близини Станишићевог штаба. Италијански батаљони остали су код четника око мјесец дана. Станишић и друге четничке вође очекивале су од Италијана много, како у погледу наоружања, тако и у војничком погледу, јер је алпијска дивизија „Тауриненсе“ сматрана као једна од најелитнијих италијанских дивизија.

Међутим, убрзо се показало да су италијански батаљони представљали баласт за четнике. Једна група партизана Зетског НОП одреда напала је 23. септембра италијански батаљон на Гостиљу и без већих напора један дио разоружала, док је други дио побјегао у Мартиниће, гдје су се налазили четници Јакова Јововића.⁴² Убрзо су италијанске батаљоне почели узнемиравати и Нијемци. Кад су Нијемци сазнали за прелазак италијанских батаљона четницима, извршили су покрет са једном моторизованом јединицом у правцу Острога у намјери да их заробе и разоружају. То им, међутим, није пошло за руком. Станишићев штаб, који се налазио у Острогу, обавијештен о њемачком покрету, благовремено се склонио изнад села Купинова. Нијемци су после акције у Острогу предузели извиђање из ваздуха читаве територије од Подгорице до Никшића и том приликом бацали летке у којима су позивали италијанске војнике да се предају, а истовремено пријетили репресалијама сваком оном ко им буде указивао помоћ. Истога дана Нијемци су из села Загорка тукли артиљеријом купинска брда.⁴³ После тога

⁴¹ Исто, ЦГ — X — 356, Писмо Ваја Станишића од 13. IX 1943. команданту алпијске дивизије „Тауриненсе“.

⁴² Зборник НОР, II, 5, док. 48 Извјештај штаба Треће ударне дивизије од 25. IX 1943; АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 475, Обавјештење Блажа Ђукановића од 24. IX 1943. команданту Зетског летећег одреда.

⁴³ Глас непокорене Југославије бр. 13, 1. IV 1944, напис капетана Петра Радоњића: *Како су изгинули прваци Црне Горе.*

код четника је завладала бојазан да ће Нијемци продужити с акцијама против Италијана, па се испоставило да присуство Италијана угрожава „ред и мир“.⁴⁴ Убрзо се појавио и нови проблем — питање исхране, а како је код њих и иначе био пољуљан борбени морал, то се стало на становиште да је даљи боравак Италијана у Бјелопавлићима постао немогућ. Ђукановић и Станишић су се довијали како да их се отарасе, па су дошли на идеју да их преко Пипера пребаце у Васојевиће гдје се налазила италијанска дивизија „Венеција“.⁴⁵ Са тим предлогом послати су курири Лашићу. У међувремену италијанским војницима је стигао позив руководства народноослободилачког покрета да пређу на страну НОВЈ, па су четници били принуђени да их ставе под контролу.⁴⁶ По повратку курира од Лашића, Ђукановић и Станишић одржали су 7. октобра у Горњим Рсојевићима састанак са италијанским командантима и том приликом је коначно одлучено да се италијански батаљони пребаце у Васојевиће. У вези са тим Станишић је наредио мобилизацију Петрулинског, Косоволушког и Мартинићко-брајовићког батаљона, који би их штитили приликом пребацивања у Васојевиће. Батаљони су имали задатак да се прикупе у току 8. октобра до 18 часова.⁴⁷ У писму Ј. Јововићу Ђукановић је писао: „Ми не можемо ову војску исхрањивати ма колико се напрезали, јер се народ боји да ће због њих доћи до неприлика и то веома великих. Дакле, припреми за њих храну за два дана и нека им је сретан пут. Ово држати у највећој тајности и покрет ће се извршити ноћу. Кад отпутују [пронијетом глас да су пошли у састав своје дивизије на Црквице“.⁴⁸

У међувремену дошло је до промјене ситуације. Десетог октобра дивизија „Венеција“ је прешла на страну НОВЈ, па су италијански батаљони, пошто су их претходно четници Ј. Јововића дјелимично разоружали, упућени у Подгорицу, гдје су их Нијемци разоружали, а затим интернирали.

Став Ђукановића и Станишића према народноослободилачком покрету

Будући да се четнички покрет налазио у неповољној ситуацији (губећи из дана у дан подршку народа и савезника) и увиђајући да не располаже са довољно својих снага с којима би

⁴⁴ АИИ, IX 1а — 75 (43), Писмо Блажа Ђукановића од 1. X 1943. Јакову Јововићу.

⁴⁵ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 484, Писмо Блажа Ђукановића Јакову Јововићу.

⁴⁶ Глас непокорене Југославије, Како су изгинули прваци Црне Горе.

⁴⁷ АВИИ, Накнадна четничка архива, ЦГ — В — 2260, Наређење Баја Станишића од 7. X 1943, команданту Даниловградске бригаде Миловану Ђуровићу.

⁴⁸ Исто, ЦГ — В — 484, писмо Бл. Ђукановића Јакову Јововићу.

се могао успјешно супротставити њемачким снагама које буду покушале да окупирају Црну Гору, Станишић је кратки период међувлашћа покушао да искористи за успостављање контакта са руководством народноослободилачког покрета у Црној Гори и да с њим направи споразум у погледу заједничке борбе против Нјемаца. Ту намјеру Станишић је покушао да оствари преко Сима Мијушковића, који је 10. септембра послао своје делегате у Горње Поље, код Никшића, гдје се налазио Покрајински комитет КПЈ.⁴⁹ Покрајински комитет КПЈ је четничким представницима одговорио: „Никаких разговора нити споразума нећемо са издајницима црногорског народа Бајом Станишићем, Ђорђем Лашићем, Симом Мијушковићем и осталим бандитима који се налазе око њих. Сви остали четници могу слободно прелазити на нашу страну и да се заједнички под нашом командом боримо противу Нјемаца“.⁵⁰ Пошто је добио одговор да између народноослободилачког покрета и четника више не може доћи ни до какве сарадње, Станишић је обавијестио партизане да је он у име Драже Михаиловића предузео мобилизацију народа и дозвоа их да се врате кућама. Станишићу је такав корак био потребан да пред народним масама кривицу за продужетак оружане борбе против народноослободилачког покрета баца на његово руководство и да поново, као годину и по раније, истакне да му је борба од стране партизана наметнута.⁵¹

Међутим, велики број четничких, не само програмских већ и других докумената, указује на то да је основни задатак четничког покрету у припремама за тзв. одсудни моменат био уништење снага народноослободилачког покрета. Поред осталог, то је истакнуто у *Меморандуму Захарија Остојића, начелнику штаба Врховне команде, за случај да Италија изађе из рата*.⁵² У писму Лашићу уочи капитулације Италије Д. Михаиловић је наредио да се формирају специјални четнички одреди за уништавање партизанских група, па се тражи да се настоји да се окупатор што више ангажује на уништавању „мошиноваца“.⁵³ Послије капитулације Италије, преносећи најновије Михаиловићево наређење, Лашић је писао Станишићу: „Према комунистима и осталим непријатељима нашега народа поступати најенергичније и предузети њихово уништавање“.⁵⁴ Командант четничких снага

⁴⁹ Идеја о успостављању контакта са народноослободилачким покретом није нова. Послије разоружања четника у Колацину неки четнички команданти су се канили да „пактирају с комунистима“ (АИИ, X 16 — 191 (44), Писмо Ивана Ружића од 1. VI 1944. команданту жандармерије Цетиње).

⁵⁰ АИРП, бр. 18876/3—5 (43), Писмо ПК КПЈ од 10. IX 1943. Пеку Дапчевићу и Митру Бакићу.

⁵¹ *Документи о издајству ДМ*, док. 84, Наређење Б. Станишића од 24. IX 1943. команданту Јуришног батаљона.

⁵² АВИИ, Четничка архива, ВК — П — 29.

⁵³ Исто, ВК — В — 86, Михаиловићево писмо од 17. VII 1943. Лашићу.

⁵⁴ Исто, ЦГ — В — 987, Наређење Б. Лашића од 10. IX 1943. Б. Станишићу.

у Црној Гори, Блажо Ђукановић, прије капитулације Италије је више пута истицао да је циљ националног покрета само да уништи комунизам.⁵⁵ Послије капитулације Италије Ђукановић је писао: „Борбу водити само противу партизана, до њиховог коначног уништења и то не само писмену, већ и активним покретима“.⁵⁶ Одмах затим Ђукановић је писао: „Ми смо дигли устанак једино противу комуниста, јер нам је био циљ спасење народа. На томе становишту стоим и сада и борићемо се противу комуниста до нашег или њиховог истребљења. Та борба, с обзиром на акцију комуниста, довољна је за нас, и ако успијемо да се до ослобођења отресемо комуниста и успоставимо националну власт, ми смо извршили своју дужност према краљу и према отаџбини“.⁵⁷ Сасвим је природно да је и Станишић стајао на истом становишту. То се види и из његовог писма које је 12. септембра 1943. године послао Јеврему Шаулићу: „... Ја сам устао у борбу против комуниста у фебруару прошле године. Главни ми је задатак био да очувам српски народ и да и даље водим борбу против њих. И данас, спрскије свих ових догађаја, стоим на истом становишту...“⁵⁸

Из наведених података се види да оружана борба четницима није наметнута од стране партизана, већ ју је четничко руководство свјесно повело служећи се свим средствима, па и помоћу окупатора, претпостављајући класне интересе ослободилачкој борби наших народа.

Руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори је благовремено реаговало на Станишићев „позив“ и под насловом „Одговор издајницима“ објавило проглас у коме се разобличава Станишићева издаја и позива црногорски народ под заставу Народноослободилачке војске Југославије.⁵⁹ Послије тога, Станишић је потчињеним јединицама наредио:

1. Да се прекине сваки додир и веза националиста са партизанима;
2. Ко се ухвати, или се на ма који начин дозна или докаже, да има ма какве везе, било преговорима, личним додиром, јатаковањем или на ма који други начин, да се одмах према таквом примијени најстрожија казна од стране пријекних војних судова;
3. Команданти корпуса и бригада најхитније ће образовати преке војне судове, који ће изрицати само смртне пресуде;
4. Команданти ће у сваком поновљеном случају напада од стране партизана предузети најстрожије репресалије над породицама партизана и

⁵⁵ Документи о издајству ДМ, страна 133, Ђукановићева наредба бр. 382 од 16. V 1943.

⁵⁶ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 477, Писмо Блажа Ђукановића од 3. X 1943. команданту Зетских летећих одреда.

⁵⁷ Исто, ЦГ — В — 478, Писмо Блажа Ђукановића од 5. X 1943.

⁵⁸ Четничка издаја у свјетлости докумената, издање ЦАСНО-а 1944, стр. 43 (Писмо Баја Станишића од 12. IX 1943. Јеврему Шаулићу).

⁵⁹ Зборник НОР, III, 5, док. 33, Проглас Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку од 19. IX 1943.

њихових симпатизера, ако том приликом који националиста погине или буде рањен;

5. Командатима корпуса и бригада даје се пуна иницијатива, да по цену живота и највећих жртава успоставе своју власт и загарантују ред и мир на својој територији;

6. За исхрану команданти корпуса и бригада предузеће све потребно да се војска обезбједи храном, првенствено од имовине партизанских породица и симпатизера њихових, дајући признанице на узете артикле. Ово само утолико уколико се ради ван своје општине;

7. Команданти ће завести најстрожију дисциплину у својој јединици. Сваки случај недисциплине, кукавичлука и паникерства најстрожије кажњавати⁶⁰

Однос Ђукановића и Станишића према Нијемцима

Четнички покрет у Црној Гори имао је рђаво искуство са Нијемцима, у првом реду због разоружања снага Лимско-санџачких четничких одреда у Колашину (14. V 1943. године). Имајући у виду четничке комбинације да би на подручју Црне Горе, Херцеговине и Санџака, после капитулације Италије, могло доћи до савезничког искрцавања и отварања тзв. другог фронта, четничко руководство је сматрало да би евентуални долазак Нијемаца на ово подручје ситуацију могао компликовати. Због тога је Ђорђије Лашић, на основу Михаиловићевог овлашћења, наредио осталим четничким командантима: Ђукановићу, Станишићу, Ружићу и другима да, уз ослонац на Италијане, спријече улазак Нијемаца у Црну Гору.⁶¹

Њемачке снаге су после капитулације Италије брзо реаговале и са правца Албаније, Санџака и Херцеговине одмах предузеле наступање у Црну Гору. Средином септембра њемачке јединице су избиле на Црногорско приморје, не наилазећи нигдје на четнички отпор. Брзи продор Нијемаца у Црну Гору изненадио је четнике, па је и њихова ријешеност да им се оружјем супротставе исто тако изненадно почела да јењава. Још од самог почетка код четничког руководства у Црној Гори није било довољно одлучности за обрачун са Нијемцима. Тако у наређењу Станишићу (10. септембра) Лашић пише: „Припремити рушење објеката на комуникацијама“.⁶² Два дана касније Лашић позјуре Ружића, па каже: „На најбржи начин порушити мост на Тари и извршити рушење комуникација како би се онемогућило продирање њемачких трупа ка Никшићу и даље ка Црној Гори“.⁶³

⁶⁰ Документи о издајству ДМ, док. 84, Наређење Б. Станишића од 24. IX 1943. команданту Јуришњог батаљона.

⁶¹ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 987, Наређење Ђорђија Лашића од 10. IX 1943.

⁶² Исто.

⁶³ Исто, ЦГ — В — 995, Наређење Ђорђија Лашића од 12. IX 1943. Ружићу Ивану.

Десетак дана касније Блажо Ђукановић је наредио својим командантима да се рушење комуникација припреми али не изводи док Врховна команда не да знак за то.⁶⁴

Може се са доста сигурности закључити да четничко руководство у Црној Гори није стварно мислило да се бори против Нијемаца, већ је од самог почетка (тј. од капитулације Италије) избјегавало сукобе са њима. Преносећи „наређење“ о супротстављању њемачком уласку у Црну Гору, Блажо Ђукановић је писао свом потчињеном команданту Блажу Гојнићу: „Сваки утицај „22“ спречити у Црној Гори оружјем“,⁶⁵ а одмах затим додаје своје упутство: „Ово ти Блажо схвати на начин који одговара нашим приликама“. ⁶⁶ У истом писму Ђукановић је писао: „Настој да се групи „22“ (Нијемцима — Р. П.) паметно склоните . . . упамти да једино имамо за непријатеље комунисте, и са њима енергичну борбу а према сваком другом бити пажљив“. ^{66а}

Сличан став имао је и Станишић од првог дана доласка Нијемаца. Свега четири дана послје капитулације Италије, у већ цитираном писму (од 12. септембра) предсједнику квислиншке општине у Никшићу Јеврему Шаулићу, Станишић је писао: „Издао (сам) налог свим мојим јединицама да никако не нападају на њемачке војнике који се крећу по овој територији.

Ако нађете за потребно молио бих Вас да одете код команданта њемачких трупа у Никшићу или околини да му саопштите ову моју одлуку и објасните мој став, као и то да их замолите да нас не ометају у овом започетом послу“. ⁶⁷

По доласку у Острог, послје међусобних консултација, као и консултација са другим четничким вођама, Ђукановић и Станишић су заузели свој коначан став у погледу односа са Нијемцима. Њихов став је изражен у погледу односа са Нијемцима у писму Божу Ђурашковићу од 5. октобра, у којему се каже: „Ми не мислимо и не можемо да се боримо против Њемаца, јер би се тиме довео наш народ до коначне пропасти, а то нама није циљ. Ми тежимо да спасимо сваку српску главу, ма гдје се она налазила, пошто су нам и превише драгоцјене. Сама ова околност довољна је гаранција окупатору да ми нећемо да их нападамо;

⁶⁴ Исто, ЦГ — В — 475, Наредба Блажа Ђукановића од 24. IX 1943. команданту Зетског летећег одреда.

⁶⁵ Очигледно је да се у овом документу шифра „22“ односи на Нијемце, док се иначе, у другим документима, односи на Италијане.

⁶⁶ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 471, Писмо Блажа Ђукановића од 10. IX 1943. Блажу Гојнићу.

^{66а} Исто.

⁶⁷ Четничка издаја у свјетлости докумената, 33.

јер и када би хтјели, не можемо од комуниста, са којима ћемо се борити до последње капи крви. Свјесни смо да се на двије стране не може водити борба, а упасти између двије ватре може само лудак. Легализацију не могу одобрити, већ са средствима са којима се располаже има се наставити борба противу комуниста и само противу комуниста“.⁶⁸

Ђукановић је, затим, нашао начин да Нијемце упозна са својим ставом и да их обавијести да нема намјеру да их напада.⁶⁹

Ово је у ствари био тек почетак сарадње са Нијемцима, која се одвијала илегално преко појединих повјерљивих личности. Касније, послје Ђукановићеве и Станишићеве ликвидације, четници са Нијемцима сарађују све отвореније, да би већ крајем 1943. године четничка сарадња са Нијемцима у Црној Гори постала отворена и легална.

Реорганизација командовања, долазак четничких вођа у Острог и њихова ликвидација

Првих дана по капитулацији Италије Дража Михаиловић је успоставио везу са организацијом у Црној Гори и преко Ђорђија Лашића наредио да се најхитније изврши мобилизација цјелокупних снага.⁷⁰ Ускоро затим Дража Михаиловић је извршио реорганизацију четничког командовања у Црној Гори. За команданта свих снага постављен је Блажо Ђукановић, под чију је команду стављена и Бока Которска. Територија Црне Горе подијелена је на два фронта: источни и јужни. Источни фронт обухватао је срзове: колашински, андријевички, берански, бјелополски и шавнички, а јужни фронт, никшићки, даниловградски, подгорички, цетињски, барски и бококоторски. За команданта јужног фронта наменован је Бајо Станишић, а за команданта источног фронта поново је постављен Ђорђије Лашић.⁷¹

Средином септембра 1943. Ђукановић је напустио Цетиње и дошао у љешанску нахију, гдје се задржао краће вријеме, па је затим продужио за Бјелопавлиће.⁷² Ђукановић је за сједиште свога штаба изабрао Бјелопавлиће из више разлога. Ту су се налазиле концентрисане четничке снаге око Баја Станишића, у

⁶⁸ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 478, Писмо Блажа Ђукановића од 5. X 1943.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Исто, ЦГ — В — 987, Наређење Ђорђија Лашића од 10. IV 1943. Блажу Ђукановићу и Бају Станишићу.

⁷¹ *Документи о издајству ДМ*, Наређење Блажа Ђукановића, стр. пов. бр. 28 од 6. X 1943. команданту јужног фронта.

⁷² АВИИ, IX 16 — 91 (43), Препис извјештаја Божићара С. Лучића (без датума) Команди Југословенске војске у отаџбини Горском штабу бр. 1).

рејону Острога, и око Јакова Јововића, на подручју Мартинића и Косовог Луга. Одатле је могао да успостави тјешњи контакт са Бајом Станишићем, Јаковом Јововићем, Ђорђијем Лашићем и Савом Вукадиновићем, делегатом Врховне команде, који је тражио да Ђукановићев штаб буде ближе њему (у географском смислу).⁷³

За привремено сједиште свога штаба Ђукановић је изабрао Горње Мартиниће. По доласку у Мартиниће, Ђукановић је извршио реорганизацију свога штаба. За свог првог помоћника поставио је пуковника Зарију Вуксановића, за другог помоћника Мира Божовића, за начелника штаба поручника бојног брода I класе Јакова Јововића, за начелника интендантуре мајора Јанка Пајовића, за ађутанта Шпира Стојановића, ордонанс-официра потпоручника Војислава Вујовића, а за команданта стана поручника Пунишу Божићевића.⁷⁴ За вријеме краћег бављења у Мартинићима Ђукановић је успио да успостави везу са четничким вођама у другим крајевима Црне Горе и да им пренесе директиве Драже Михаиловића у вези са најновијим догађајима, да их упозна са својим становиштем и изда им упутства за рад. Крајем септембра Ђукановић је предузео припреме за одлазак свог штаба у Острог, који је наређењем Врховне команде одређен за сједиште његовог штаба.⁷⁵ Са дијелом свога штаба Ђукановић је дошао у Острог почетком октобра. Нешто прије Ђукановића, у Острог је дошао (око 20. септембра) др Јово Тошковић, којему је Централни национални комитет повјерио да на територији Црне Горе, Боке и Санџака организује националне одборе.⁷⁶ Штабови Ђукановића и Станишића и други четнички функционери који су се ту затекли, одржали су 10. октобра у Острогу састанак на којем су претресли ситуацију и донијели закључак за будући рад.⁷⁷ На састанку је одлучено да се успостави тијесна веза са Кучима и да се са тог терена протјерају партизанске снаге, како би се Бјелопавлићи и Кучи растеретили

⁷³ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 484, Писмо Блажа Ђукановића (без датума) Јакову Јововићу.

⁷⁴ АИИ, IX 1а — 39 (43), Наредба О. бр. 1, команданта националних трупа Црне Горе и Санџака за 22. IX 1943. године.

⁷⁵ Ђукановић је 27. септембра писао начелнику свог штаба Јакову Јововићу: „Од примљеног оружја сјутра пошaljите најжитније 7 (седам) пушака за војнике и 1 (једну) за потписаног. На сваки начин за пратњу потписаног набавите и пошaljите 2 (два) пушкомитраљеза. Све ово извршите безусловно, јер вам то налаже дужност и обавеза што јачег осигурања“. (АИИ, IX 1а — 40 (43)).

⁷⁶ АИИ, IX 16 — 61 (43), Записник о саслушању Благоја Андрића пред „Судом за заштиту народа“ у Подгорици, 4. XI 1943. РСУП-Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 29. III 1945.

⁷⁷ Петар Радоњић, *Како су изгинули прваци Црне Горе, Глас непокорене Југославије* бр. 13, 1. IV 1944. године.

од сталне опасности, и најзад да се успостави веза са Лашићем и да му се пружи помоћ.⁷⁸ У вези са закључцима састанка издата су наређења Зарији Вуксановићу и Миљану Радоњићу који су се налазили на подручју Куча. Наређења је понио у Куче капетан Мартиновић, који је имао задатак да четничке функционере у Кучима и усмено упозна са Ђукановићевим и Станишићевим намјерама и циљевима.

Послије ослобођења Колашина и разбијања четничких снага које су четири дана узастопно (од 30. септембра до 3. октобра) покушавале да га поврате, штаб Другог ударног корпуса предузео је наступање у правцу Берана и Андријевице са циљем да разбије четничке снаге на том терену и приволи италијанску дивизију „Венеција“ да приђе Народноослободилачкој војсци. Приликом наступања ка Беранам, штаб Другог ударног корпуса је 7. октобра наредио штабу Треће дивизије: „Ваш је задатак енергично разбијати и уништавати четничке банде а у првом реду разбијати банду Баја Станишића. Ми вам засада до чишћења Васојевића не можемо указати никакву помоћ, но мислимо да ће вам чишћење Васојевића бити највећа помоћ“.⁷⁹ У вези са наређењем штаба Другог ударног корпуса, штаб Треће дивизије је отпочео са припремама за напад на четнике у Бјелопавлићима. Штаб Треће дивизије наредио је 12. октобра Петој црногорској бригади и италијанској партизанској бригади „Аоста“ да нападну и растјерају Станишићеву групу са подручја Бјелопавлића, изврше напад на Нијемце на комуникацији Даниловград — Никшић, поруше комуникацију од Богетића до Царева моста, а затим да преко Пипера, Куча и Братоножића изврше покрет у правцу Вјетерника, са циљем да растјерају четничке групе, помогну успостављање народне власти на том терену и ухвате везу са дијеловима Четврте црногорске пролетерске бригаде.⁸⁰ У циљу остварења овог задатка штаб Треће дивизије је наредио Петој бригади да се пребаци из села Сјенокоса преко села Шума, Раствовца, Граница, Лукова, Лаза и Бршна у село Међеђе и да на простору Бршна и Међеђег смјести бригаду и да у току 13. октобра изврши извиђање и прикупи обавјештења о ситуацији у Острогу и Бјелопавлићима и на комуникацији Никшић—Даниловград. Бригада „Аоста“ је добила задатак да се у току ноћи 12/13. октобра смјести у рејону Драговољића са задатком да затвара и руши комуникацију Никшић—Шавник. Петој бригади је стављено у задатак да по прикупљеним подацима о неприја-

⁷⁸ АВИИ, Четничка архива, ЦГ — В — 480, Писмо Блажа Ђукановића и Баја Станишића од 11. X 1943. Миљану Радоњићу.

⁷⁹ Зборник НОР, III, 5, док. 76, Наређење штаба Другог ударног корпуса од 7. X 1943.

⁸⁰ Исто, док. 95, Наређење штаба Треће ударне дивизије од 12. X 1943.

тељу сама приступи извршењу задатка не чекајући даља наређења.⁸¹

У току 13. октобра штабови Ђукановића и Станишића у Острогу добили су обавјештење да је у село Међеђе дошла партизанска комора.⁸² Из тога је четничко вођство извело закључак да ће бити нападнуто. Осим Ђукановићевог и Станишићевог штаба, у Острогу се тада налазио Јуришни батаљон Зетског четничког одреда под командом поручника Радивоја Војводића, који је бројао укупно 96 четника, и Ђукановићева пратња на челу са поручником Пунишом Богићевићем од укупно 24 четника. Осим четника у Острогу се налазило и 13 Италијана.⁸³

Четничком вођству било је јасно да су ове снаге недовољне да пруже озбиљнији отпор у случају напада партизана. Због тога је одлучено да се одмах пошаљу курири у Никшић Бошку Павићу и Симу Мијушковићу и у Даниловград Душану Милатовићу, Миловану Ђуровићу и Јакову Јововићу с поруком да изврше мобилизацију „националних“ снага и да одмах крену у Острог ради помоћи. Курири су такође били послати четничким вођама у Кучима, љешанској, ријечкој и црмничкој нахији.⁸⁴

Нас овдје посебно интересује позив за помоћ Јакову Јововићу. Јововићу је Бајо Станишић упутио специјалног изасланика (капетана Стојановића) с поруком: „Због неопходне хитне потребе скупите све Ваше четнике и са њима још у току ноћашње ноћи пођите на положај с. Купиново гдје ћете се састати са командантом Јуришног батаљона ради извршења једног важног задатка. На терену ћете добити детаљније податке о задатку. Врло је хитно“.⁸⁵ Јововић је одбио да изврши задатак са образложењем: „Извјештавам Вас да сам са капетаном г. Стојановићем претресао ситуацију и изложио право стање. Партизани контролишу све пролазе од Гостиља и планина, (а) на странама Бандића налази се група од 150 партизана на које нападам баш вечерас. Поћи одавде са овом малом групицом која представља моју личну пратњу, и која је још једина која задаје страх позадини и оставити Бјелопавлиће у овако заокољеном стању да се пође на тако дуг пут, опасно је. Зато смо се договорили нека пође бригада са кап. Ђуровићем а ја ћу после ове ноћашње акције имати могућност да рашчистим и са осталима

⁸¹ Исто.

⁸² АИИ, IX 16 — 61 (43), Записник о саслушању Благоја Андрића од 4. XI 1943. године пред „Судом за заштиту народа“ у Подгорици.

⁸³ АИИ, IX 16 — 58 (43), Списак људства штаба Зетског четничког одреда и Јуришног батаљона које је водило борбу око Острога 14. октобра 1943. године (описак је сачињен 22. X 1943); Исто, IX 16 — 61 (43). Изјава поручника Пунише Богићевића од 31. X 1943.

⁸⁴ Петар Радоњић, *Како су изгинули прваци Црне Горе, Глас непоречне Југославије* бр. 13, 1. IV 1944. године.

⁸⁵ АИИ, IX 1а — 147 (43), Писмо Баја Станишића од 13. X 1943. Јакову Јововићу.

около. Читава бригада је на расположењу. Кап. Стојановић је то прихватио као Ваш изасланик. Иначе, ако се јаче ангажујете и извјештај који сте добили буде тачан, спреман сам да поред свих опасности одмах тамо кренем“.⁸⁶ Капетан Ђуровић је истог дана мобилисао око 100 четника и пред вече кренуо у правцу Купинова, а Јововић је, у смислу одговора Станишићу, преузео покрет на Бандиће.

Владало је мишљење да је Јововићево одбијање да изврши Станишићево наређење било тенденциозно. Када се има у виду да је у Бандићима тада било свега десетак партизана-позади-наца, што је Јововићу морало бити познато, и да та група партизана није могла озбиљније да угрози четнике у Бјелопавлићима, а уз то одбијање наређења за које је наглашено да је хитне природе, онда се такво мишљење са доста вјероватноће може прихватити као тачно.

Ђукановићев и Станишићев штаб у Острогу донијели су одлуку да се повуку у Горњи манастир, рачунајући да ће због његовог ријетко погодног положаја за одбрану (уграђен у литицу) моћи да пруже отпор до доласка помоћи. Било је мишљења да због недовољних снага за одбрану Острог треба благовремено напустити, али су она била у мањини.⁸⁷ Око 16 часова четнички штабови су напустили Доњи манастир и један час касније већ су стигли у Горњи. Поручнику Божићевићу је затим наређено да са двије групе од по седам четника (које су од наоружања имале поред пушака и ручних бомби и два пушкомитраљеза и једну аутоматску пушку) затвори два пута (правца) изнад манастира Острога која су водила у Међеђе. У Горњем манастиру се са Станишићем и Ђукановићем налазило 36 четника (од наоружања су имали један пушкомитраљез и 30 пушака) и 13 ненаоружаних Италијана, док су остали четници држали положаје: Бацки крш, Сопот, Белведер и др.

Око 2 часа изјутра, 14. октобра, Пета црногорска бригада је извршила напад на четнике са четири батаљона, док се један батаљон налазио у резерви. Распоред снага Пете бригаде изгледао је овако: Други батаљон је добио задатак да затвори и поручи комуникацију Никшић—Богетићи и обезбиједи бригаду са правца Никшића. Први батаљон је нападао правцем Кунак—Башина вода—Повија—Доњи манастир; Трећи батаљон је нападао правцем: Међеђе—Острог и Међеђе Пожар, а Четврти правцем: Међеђе—Купиново и Међеђе—Подвраће, са задатком да по разбијању четничких група настави са дјејством у правцу Рсојевића

⁸⁶ Исто, Писмо Јакова Јововића од 13. X 1943. команданту Зетског четничког одреда.

⁸⁷ АИИ, IX 16 — 61 (43), Изјава поручника Пуниће Божићевића од 31. X 1943.

и Јовановића. Пети батаљон се налазио у резерви у рејону Међеђе и Острошке греде.⁸⁸

Пета бригада је усредсриједила напад на Доњи манастир, рачунајући да се ту налази Станишићев штаб. Први батаљон је у муњевитом налету разбио четничке снаге које су се налазиле у рејону Доњег манастира и последије два сата борбе одбацио их у правцу Зете, заузео Доњи манастир и наставио напредовање у правцу Горњег манастира.⁸⁹ Трећи и четврти батаљон су разбили четничке засjede, под командом поручника Богићевића, које су затварале правце од Међеђе и једним дијелом извршиле напад на Горњи манастир и спојивши се са Првим батаљоном опколили четничке штабове. Четничке групе под командом поручника Богићевића, не могавши да се одупру надмоћнијим снагама, побјегле су у павковићке планине и последије петнаест дана стигле у Даниловград.⁹⁰ Последије опкољавања четничких штабова у Острогу, Трећи и Четврти батаљон су наставили наступање у правцу Шобајића, Рсојевића и Јовановића. На Хуму код села Винаћа сукобиле су се са четницима Бјелопавлићке бригаде која је на челу са Милованом Ђуровићем ишла у помоћ Ђукановићу и Станишићу. Последије оштре борбе, четничке снаге на овом сектору су увече биле разбијене и одбачене у правцу Даниловграда.⁹¹

Други батаљон, који је према добијеном задатку запосио комуникацију, ликвидирао је двије мање колоне Нијемаца које су ишле комуникацијом од Никшића у правцу Даниловграда.⁹²

Непријатељске снаге интервенисале су истог дана (14. октобра) последије подне. Са правца Даниловграда интервенисале су двије чете њемачке пјешадије ојачане артиљеријом. Са правца Никшића интервенисао је њемачки гарнизон уз помоћ четника Сима Мијушковића и Јеврема Шаулића.⁹³ У току 15. и 16. октобра поново су њемачке и четничке снаге, укључујући и снаге Јакова Јововића, ојачане артиљеријом, и са неколико тенкова и два авиона, покушале да деблокирају опкољене четничке штабове у Острогу. Пета бригада је са Првим и Другим батаљоном организовала одсудну одбрану на положајима Башина вода — Доњи манастир и одољела непријатељским нападима.⁹⁴ Наредних дана непријатељ није више интервенисао.

⁸⁸ Перо Раичевић, *Напад на Манастир Острог у октобру 1943. године*, ВИГ бр. 3, 1950, 36.

⁸⁹ *Зборник НОР*, III, 5, док. 131, Извјештај штаба Треће ударне дивизије од 19. X 1943; Петар Радоњић, *Како су изгинули прваци Црне Горе*.

⁹⁰ АИИ, IX 16 — 61 (43), Изјава Пунише Богићевића од 31. X 1943.

⁹¹ Петар Радоњић, *Како су изгинули прваци Црне Горе*; Перо Раичевић, н. д. 43.

⁹² Перо Раичевић, н. д., 42.

⁹³ АВИИ, к. 754, 27—914, Дневник Радована Вукановића; Перо Раичевић, н. д. 43; Нико Јовићевић, н. д., 94.

⁹⁴ Исто; Петар Радоњић, *Како су изгинули прваци Црне Горе*.

У вези са њемачком интервенцијом на деблокирању Ђукановићевог и Станишићевог штаба намеће се једно интересантно питање. Зашто је дошло до интервенције у условима када односи између Нијемаца и четника нијесу још били регулисани. Да би нам то питање било јасно морамо скренути пажњу на неке моменте који ће допринијети његовом расвјетљавању. Нијемци су били већ упознати са Ђукановићевим и Станишићевим „антикомунистичким“ ставом а имали су и њихове гаранције да Нијемце неће нападати. Неке четничке вође већ су биле „легализоване“, тј. отворено су сарађивале са Нијемцима (Јеврем Шаулић, Бошко Павић, Душан Милатовић и др.). По доласку у Црну Гору Нијемци су изјавили да њемачка оружана сила у Црној Гори нема никаквих територијалних претензија, већ да је њихово присуство условљено једино „војничким потребама Европе“.⁹⁵ Пошто је њихова девиза била „рад свих мора за тим да стреми, да се једном уништи комунизам“ онда је разумљиво да су Нијемци у четницима гледали свог природног савезника. Осим тога, Нијемци су имали јаке разлоге за интервенцију и због тога што би, у случају да су успјели да Ђукановића и Станишића деблокирају, ове имали у рукама и могли да им диктирају услове сарадње или, у противном, да их интернирају, што би у сваком случају означило крај њиховом „политизирању“.

Ангажовање њемачких снага на деблокирању четничких штабова у Острогу, у току 14, 15. и 16. октобра, била је значајна помоћ четницима. На овом мјесту потребно је истаћи да је баш у ово вријеме (15. октобра) отпочела њемачка операција „Балкански кланац“ (Balkanschlucht) у којој су Нијемци ангажовали јаке снаге (са правца Пећи 297. дивизију и са правца Подгорице 738. пук из састава 118. ловачке дивизије) са циљем да се одбаце снаге Другог ударног корпуса из долине Лима и Таре и да заробе и разоружају италијанску дивизију „Венеција“. Да њемачке снаге нијесу биле ангажоване у овој операцији није искључено да би Нијемци са још већим снагама интервенисали у деблокирању четничких снага у Острогу.

Још у току борби са снагама које су покушавале да деблокирају опкољене четничке штабове у Острогу, 15. октобра, одлучено је да се покуша да се преговара са опкољеним четничким вођама о њиховој предаји. Као преговарач (парламентар) послат је архимандрит Острошког манастира Леонтије Митровић, с поруком да се предају сви па ће народни партизански суд посебно испитати кривицу сваког и донијети пресуду.⁹⁶ Архимандрит

⁹⁵ Њемачки став јавно је изнесен у прогласу фелдкоманданта Кајпера од 1. XI 1943.

⁹⁶ Пуниша Перовић, *Како су завршила два највећа црногорска издајника, Стварање, Цетиње*, бр. 4—5, 1947, 185.

Митровић је о условима предаје обавијестио Блажа Ђукановића, Баја Станишића, др Јова Тошковића, Јанка Пајовића и Бошка Бојовића.⁹⁷ Четничке вође, које су слушале борбу и гајиле наду да ће бити ослобођене, послале су по Митровићу негативан одговор. Пошто су непријатељски напади у току 16. октобра одбијени, а у току 17. октобра нијесу вршени, то је одлучено да се архимандрит Митровић поново пошаље на преговоре. Око 15 часова (17. октобра) Митровић је опкољен четницима односно нову поруку о предаји у којој је предочено да је њихов положај безизлазан јер су пропали сви покушаји непријатеља да их деблокира. Митровић је четничке вође упозорио да Пета бригада располаже топом (који је заплијенио Други батаљон 14. октобра на комуникацији Никшић—Богетићи; био је неисправан) и да ће њиме, ако не прихвате услове предаје, уништити и њих и манастир.⁹⁸ Ђукановић, Станишић и др. послали су на преговоре адвоката Бошка Бојовића, савјетника Станишићевог штаба. Као услов четничке вође су тражиле да им се гарантује живот до ослобођења, а догле да буду спроведени код енглеске војне мисије која се налазила код Врховног штаба, а последије ослобођења да им се суди, „ако су криви“.⁹⁹ Бојовић је у току ноћи 17/18. октобра преноћио код партизана, а 18. октобра изјутра одио поруку четницима: „Ми нећемо да се Енглези мијешају у наше ствари, остајемо при том да им суди наш суд. У противном бићемо принуђени да извршимо јуриш на манастир...“¹⁰⁰ Последије Бојовићевог повратка у манастир, код четника је дошло до колебања и прегласавања. Уочавајући безизлазност свог положаја већина се изјаснила за предају. 18. октобра, око 13 часова, предала се група од 32 четника на челу са Блажом Ђукановићем и 13 Италијана. Баја Станишић је са три своја рођака продужио отпор. Један сат касније Станишић је погинуо, а његова три рођака су извршила самоубиство. Група Блажа Ђукановића је спроведена у Доњи манастир, гдје јој је организовано суђење. Један од преживјелих четника овако је описао чин предаје: „Ми смо на излазу из Горњег манастира предали партизанима оружје и муницију... Затим смо спроведени у Доњи манастир. Уз пут и у Доњем манастиру према нама свима комунисти су били предусретљиви и љубазни. Након једног сата почело је са преслушавањем свих нас појединачно. Прво је саслушан ђенерал Ђукановић...“¹⁰¹

Последије предаје Ђукановићеве групе формиран је војни суд од представника Главног штаба НОВ и ПОЈ за Црну Гору и штаба Треће ударне дивизије. Суд је 24 четника на челу са Бла-

⁹⁷ АИИ, IX 16 — 61 (43), Изјава Благоја Андрића од 4. XI 1943.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Пуниша Перовић, н. д. 195.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ АИИ, IX 16 — 61 (43), Изјава Благоја Андрића од 4. XI 1943.

жом Ђукановићем осудио на смрт, а осам четника и 13 Италијана пустио на слободу.¹⁰²

Ликвидација четничког руководства у Острогу имала је велики значај за даљи развитак народноослободилачког покрета у Црној Гори. Она је не само унијела обезглављеност и појачала деморализацију у четничким редовима, већ је и скинула маску са четничког лица коју је четничко руководство ставило у вријеме капитулације Италије, очекујући у скорој будућности искрцавање савезника и долазак југословенске емигрантске владе и краља Петра. Ликвидација Ђукановића, Станишића и других четничких функционера, или како су је четници још називали „острошка трагедија“, учинила је крај свим тим илузијама и четничком тактизирању. Она је натјерала четничке команданте у Црној Гори да покажу своје право лице. Сви четнички команданти у Црној Гори ступили су потом у отворену сарадњу са Нijемцима.

R É S U M É

Radoje Pajović

LIQUIDATION DU COMMANDEMENT DE ČETNIK À OSTROG AU MOIS D'OCTOBRE 1943

Dans son introduction l'auteur a donné un court aperçu sur la situation en dedans du mouvement de četnik au Monténégro après la bataille de Nérétva, signalant tout particulièrement la rôle des meneurs de četnik Blažo Đukanović, commandant de forces de četnik de Draža Mihailović au Monténégro, Boka et Sandžak, et Bajo Stanišić, commandant de secteur appelé »le front du sud«.

La direction de četnik a espéré qu'après la capitulation de l'Italie aurait lieu le débarquement des alliés anglo-américains sur notre territoire et, suivant les directives de Draža Mihailović elle a essayé de mobiliser le peuple et de consolider son organisation, qui après la bataille de Nérétva a traversé une crise très grave. N'y

¹⁰² Зборник НОР, III, 5, док. 131, Извјештај штаба Треће дивизије од 19. X 1943; АВИИ, к. 752, 19—6/2, Операцијски дневник штаба Треће дивизије.

Пресуда војног суда извршена је 19. октобра. Стријељани су: генерал Блажо Ђукановић, командант Главне националне команде за Црну Гору, Боку и Санџак, др Јово Тошковић, делегат Врховне команде Драже Михаиловића, адвокат Бошко Бојовић, савјетник Станишићевог штаба, мајор Јанко Пајовић, начелник интендантуре Главне националне команде, капетан Радоје Ђетковић, обавјештајни официр Станишићевог штаба, капетан Ђорђевић Веџић, потпоручник Војислав Вујовић, Владо Дамјановић, срепски начелник у пензији, и др. Са стријељања је успио да побјегне Благоје Андрић, четник из пратње др Тошковића. Андрић је записнички саслушан у штабу Зеленог четничког одреда у Орјој Луци (22. X 1943) и пред „Судом за заштиту народа“ у Подгорици (4. XI 1943). Андрићеви записници садрже обиље података о ликвидацији четничког руководства у Острогу.

parvenant pas, le commandement de četnik au Monténégro a continué la collaboration avec des forces armées italiennes tandis que avec les Allemands il a entamé des pourparlers secrets de non-agression et de collaboration.

Après la capitulation de l'Italie le développement du mouvement de libération populaire a pris un plus grand élan. Vers mi-septembre sont arrivées les unités du Deuxième corps de forces de choc de l'Armée populaire de libération de Jugoslavie qui ont brisé les points d'appui des četnik dans le rayon de Kolašin et à Vasojevići tandis que dans la lutte de cinq jours à Ostrog (14—18 octobre) elles ont anéanti leur commandement à la tête de Blažo Đukanović et Bajo Stanišić. Cet événement a augmenté encore davantage la démoralisation des četnik qui ont trouvé une issue provisoire en collaboration ouverte avec l'occupant allemand.